

تحلیل گفتمان دفاعیه شیخ علی سلمان، دبیرکل جمعیت الوفاق بحرین، در دادگاه آل خلیفه

حسن مجیدی^۱، علیرضا بیگی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰

چکیده

حکومت بحرین پس از انقلاب ۱۴ فوریه سال ۲۰۱۱، به بهانه‌های مختلف رهبران عمدتاً شیعی را بازداشت کرد. یکی از این افراد شیخ علی سلمان، دبیرکل جمعیت الوفاق^۳ است. با وجود همراهی با نظام در روند گفت‌وگوها و برآورده کردن خواسته آنان در آرام‌سازی این جنبش، در نهایت آل خلیفه او را بازداشت کرد و در دادگاه به دفاع از خود پرداخت. هدف این پژوهش شناخت گفتمان حاکم بر دفاعیات شیخ علی سلمان به‌عنوان دریچه‌ای برای آشنایی با یکی از گفتمان‌های سیاسی بحرین است. این مقاله درصدد تبیین و تحلیل دفاعیه شیخ علی سلمان در دادگاه بحرین و پاسخگویی به این سؤال است: مؤلفه‌های گفتمانی حاکم بر دفاعیه علی سلمان، در دادگاه حکومت بحرین چیست؟ یافته‌های این مقاله که با استفاده از روش تفسیری و تحلیل گفتمان ون‌دایک تدوین شده است، نشان‌دهنده نوعی گفتمان میانه‌رو و اصلاح‌طلب (در مقابل گفتمان انقلابی) در دفاعیه سلمان است. از میان متغیرهای کیفی بیان‌شده در تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک، علی سلمان از واژگان، نقل قول، حسن تعبیر و قطب‌بندی، بیشترین استفاده را کرده است. فرضیه این پژوهش از این قبیل است که نظام آل خلیفه اصلاح‌ناپذیر است و همواره سعی دارد با دادن وعده‌های بی‌اساس به مردم بحرین آنان را از جنبش دور کند.

واژگان کلیدی: تحلیل گفتمان؛ ون دایک؛ بحرین؛ آل خلیفه؛ شیخ علی سلمان

^۱ دانشیار و عضو هیأت علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Majidi.118@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

^۳ جمعیت الوفاق الوطنی الإسلامية

۱- مقدمه

محاکمه زندانیان سیاسی در دادگاه‌های نظامی بحرین عرصه دیگری از تقابل میان مردم و نظام حاکم در این کشور است. سلب تابعیت، تبعید، جریمه‌های سنگین مالی، حبس ابد و طولانی مدت از احکام رایج دادگاه‌های بحرین در قبال زندانیان و رهبران جنبش‌های مردمی از احکام رایج در دادگاه‌های این کشور است. این در صورتی است که به بیشتر متهمان و وکلای آنان نیز فرصت کافی برای بیان دفاعیات داده نمی‌شود (ربیع‌البحرین، ۲۰۱۲: ۳۵۶)؛ بنابراین بیان دفاعیه و شیوه کاربست آن در فرصت اندک دادگاه بحرین، در کاهش یا افزایش حکم صادره از دادگاه اهمیت ویژه‌ای دارد.

برطبق گفته شیخ عبدالله الصالح، سخنگوی جمعیت امل، علت بازداشت شیخ علی سلمان، نقشه‌ای از پیش طراحی شده بود که نظام بحرین طراحی کرده بود تا پس از آرام‌شدن اعتراض‌های مردمی سال ۲۰۱۱، وی را بازداشت کند. درنهایت نیز ایشان پس از آرام‌شدن جنبش‌ها و اعتراضات مردمی، در تاریخ ۲۸/۱۲/۲۰۱۴ بازداشت شد (الصالح، ۱۳۹۶).

درپی جلسات محاکمه‌ای که برای شیخ علی سلمان برگزار شد، دادگاه نظامی بحرین وی را با اتهاماتی که از سوی وی تکذیب گردید، محاکمه می‌کند. توجه به این نکته ضروری است که این شیوه از محاکمه متهمان سیاسی در بحرین، در ابتدا نسبت به دیگر رهبران انقلابی انقلاب ۱۴ فوریه بحرین، که خواستار سرنگونی نظام بودند نیز اجرا شد. آنان توانستند جلسه محاکمه را از تهدید به فرصت تبدیل کنند. این افراد که از سوی نظام بحرین به اتهام دعوت مردم به انقلاب ۱۴ فوریه، تلاش برای سرنگونی نظام و همدستی با کشورهای خارجی، به‌ویژه ایران، بازداشت شده بودند (سلمان، ۲۰۱۷: ۵۳ و ۲۴۹؛ السندی، ۱۳۹۶: ۲۱۴ و ۲۳۶؛ ربیع‌البحرین، ۲۰۱۲: ۳۴۴ و ۴۳۶)، در روز محاکمه توانستند تهدید ایجادشده از حکومت بحرین را مهار کنند و حقانیت خود را به اثبات رسانند.

محاکمه شیخ علی سلمان نیز با اتهاماتی همچون همکاری با خارج مانند جمهوری اسلامی ایران و حزب‌الله لبنان برای سرنگونی نظام بحرین و ملحق‌کردن بحرین به جمهوری اسلامی ایران (سلمان، ۲۰۱۷: ۵۳-۵۵ و ۲۳۳ و ۳۵۶ و ۳۷۱؛ الخواجه، ۲۰۰۶: ۱۹۰)، دعوت مردم به اقدامات خشونت‌آمیز برای سرنگونی نظام، بی‌احترامی به خارجی‌های موجود در بحرین و مزدور شمردن آنان، بی‌توجهی به قانون و تشویق مردم به ارتکاب جرائم و همچنین توهین به مقامات عالی‌رتبه نظامی (سلمان، ۲۰۱۷: ۲۷۳-۲۷۵) صورت گرفت. این دسته از اتهامات به شیخ علی سلمان درحالی است که وی همواره در طول بیداری اسلامی در بحرین، مردم را به اقدامات مسالمت‌آمیز دعوت می‌کرده است و علناً به مخالفت با گروه‌ها و جریان‌های سیاسی انقلابی‌ای می‌پرداخت که خواهان اسقاط نظام بودند (السندی، ۱۳۹۶؛ الدقاق، ۱۳۹۶)؛ اما درنهایت نظام بحرین آنان را حبس ابد محکوم کرد.

در این پژوهش طرفین دعوی عبارت‌اند از دادگاه‌های بحرین که هیئت قضات آن را حکومت این کشور انتخاب می‌کنند و طرف دیگر آن نیز شیخ علی سلمان، دبیر کل جمعیت الوفاق طلایه‌دار گفتمان اصلاح‌طلب در بحرین است. هدف در این پژوهش تبیین و تحلیل دفاعیه شیخ علی سلمان در دادگاه بحرین و پاسخگویی به این سؤال است: مؤلفه‌های گفتمانی حاکم بر دفاعیات شیخ علی سلمان، در دادگاه حکومت بحرین چیست؟ برای پاسخ به این سؤال به کتاب «مرافعه وطن» رجوع می‌شود. این کتاب شامل دفاعیات شیخ علی سلمان در دادگاه آل خلیفه، به قلم

ایشان است و در واقع تنها منبع موجود برای آگاهی از آن چیزی است که میان علی سلمان و آل خلیفه سپری شده است؛ بنابراین در این مقاله بسیار بدان ارجاع داده می‌شود. سازمان‌دهی پژوهش بدین صورت است که ابتدا روش پژوهش تحلیل گفتمان ون دایک معرفی می‌شود؛ سپس مقوله‌های تحلیل گفتمان از منظر وی تبیین می‌گردد. این روش بر تحلیل حرف، جمله و متن تأکید دارد و با ارزیابی بسامد واژگان به تحلیل ادبیات و گفتمان صاحب متن و سخن می‌پردازد. برای رسیدن به این هدف، نویسندگان این پژوهش، کتاب «مرافعه وطن» از شیخ علی سلمان را - که دفاعیات وی در آن قرار دارد - مطالعه کردند و جملات و ادبیات وی در مقابل دادگاه تحلیل می‌شود تا جو حاکم در دادگاه و گفتمان حاکم بر سپهر اندیشه طرفین دعوی تبیین شود. فرضیه پژوهش این است که کنش، رفتار و ادبیات نرم و لین در قبال نظام آل خلیفه موجب تندروی آن شد و بالعکس، کنش و ادبیات تند و تهاجمی در قبال آن موجب عقب‌نشینی آن می‌گردد. این مدعی، هم در کنش و هم در ادبیات رهبران انقلابی و اصلاح‌طلب بحرین قابل اثبات است. شیخ علی سلمان برخلاف دیگر رهبران انقلابی بحرین که خواهان سرنگونی نظام بودند و در جلسات محاکمه خود با ادبیات تندوتیز به نظام بحرین می‌تاختند، با ادبیاتی نرم و لین نظام بحرین را خطاب می‌کرد.

۱-۱ روش پژوهش

این پژوهش درصدد این مهم است تا با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی تئون ون دایک و محوریت کتاب «مرافعه وطن، نص مرافعه زعیم المعارضه البحرینیة، الشیخ علی سلمان، امام القضاء البحرینی» که در انتشارات «أوال» لبنان به چاپ رسیده است و شامل دفاعیه شیخ علی سلمان در دادگاه بحرین است، نشان دهد که او چگونه و به چه روشی توانست از محیط اختناق‌آمیز دادگاه‌های نظامی بهره برده و به اثبات حقانیت خود و رفع اتهام از خود بپردازد. برای این کار ابتدا به توضیح روش تحلیل گفتمان، انواع آن و شیوه کاربست تحلیل گفتمان ون دایک پرداخته، سپس مقوله‌ها و متغیرهایی که وی در قالب تحلیل گفتمان ون دایک به کار گرفت، بررسی می‌شود. ذکر این نکته حائز اهمیت است که با توجه به محوری بودن کتاب «مرافعه وطن» نوشته شیخ علی سلمان، ارجاع مداوم به این کتاب امری گریزناپذیر است.

۱-۲ پیشینه پژوهش

فضای بسته رسانه‌ای حاکم در بحرین و رصد اطلاعاتی شهروندان این کشور توسط سرویس‌های امنیتی اسرائیلی موجود در این کشور سبب شده است اطلاعات قابل توجهی از حوادث رخ داده در بحرین به بیرون از آن نفوذ نیابد. همین امر عامل ناتوانی پژوهشگران ایرانی در تحلیل درست حوادث و رخداد‌های این کشور بوده است؛ با این حال پس از گذشت قریب به یک دهه از جنبش بیداری اسلامی در بحرین موصوف به «جنبش ۱۴ فوریه»، پژوهش‌هایی از پژوهشگران ایرانی در قالب کتاب و مقاله به چاپ رسیده است که در ذیل بدان اشاره می‌شود.

جدول شماره ۱: مهم‌ترین کتب نوشته‌شده درباره حوادث اخیر بحرین

سال و محل چاپ	نویسنده (گان)	عنوان پژوهش	موضوع پژوهش
۱۳۹۸- دانشگاه امام صادق (ع)	علیرضا بیگی	سیاست و حکومت در بحرین	تاریخ، فرهنگ، اقتصاد، سیاست و انقلاب بحرین

۱۳۹۷- شهید کاظمی	علیرضا بیگی	عبدالوهاب حسین و جنبش ۱۴ فوریه بحرین	شخصیت‌شناسی، انقلاب بحرین
۱۳۹۶- نظری	مجتبی نیک رهی و مهتاب غفوری	انقلاب بحرین	انقلاب بحرین
۱۳۹۶- شهید کاظمی	نویسنده: سید مرتضی السندی مترجم: علیرضا بیگی	رنج و امید، تجربه‌ای واقعی در زندان‌های آل خلیفه	انقلاب بحرین
۱۳۹۵- اندیشه‌سازان نور	علی بغیری	خیزش مسکوت	انقلاب بحرین
۱۳۹۵- شهید کاظمی	علیرضا بیگی	گواه میهن	دفاعیات رهبران بحرین در دادگاه‌های آل‌خلیفه
۱۳۹۴- نشر معارف	ایمان نوروزی	انقلاب کرامت در بحرین	انقلاب بحرین
۱۳۹۴- مرکز اسناد انقلاب اسلامی	سید رضی عمادی	بیداری اسلامی در بحرین	انقلاب بحرین
۱۳۹۴- علوم و فنون راضی	محمد رضا حاتمی	تحولات بحرین و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران	انقلاب بحرین

قطعاً متون تاریخی بسیاری دربارهٔ بحرین به رشتهٔ تحریر درآمده است؛ اما در این قسمت از پژوهش درصدد بررسی پژوهش‌های دربارهٔ حوادث اخیر کشور بحرین به‌ویژه تحولات بیداری اسلامی در این کشور هستیم. به همین دلیل جدول بالا و پایین مهم‌ترین پژوهش‌های این حوزه در قالب کتاب و مقاله را در خود جای می‌دهد.

جدول شماره ۲: مهم‌ترین مقاله‌های نوشته‌شده دربارهٔ حوادث اخیر بحرین

سال و محل چاپ	نویسنده (گان)	عنوان پژوهش	موضوع پژوهش
تابستان ۱۳۹۲ - مطالعات انقلاب اسلامی	محمدصادق نجفی و غلامحسین بلندیان	تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر شکل‌گیری بیداری اسلامی در بحرین	تأثیرات انقلاب ایران بر جنبش بحرین
تابستان ۱۳۹۳ - فرهنگ پژوهش	الهام زارع مهریزی	بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر تحولات بحرین	و تشابهات انقلاب ایران و جنبش بحرین
تابستان ۱۳۹۵ - مطالعات علوم سیاسی	غفار زارعی و سید احمدرضا دهناد	تشابه جنبش شیعی بحرین با مدل انقلاب اسلامی ایران	
۱۳۹۴ - دومین کنفرانس بین‌المللی	خالد حزباوی و حسین کریمی فرد	نظریهٔ پخش و تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان بحرین	

			پژوهش در علوم رفتاری و اجتماعی
	تحلیل تطبیقی انقلاب اسلامی ایران با جنبش ۱۴ فوریه بحرین براساس نظریه نسل چهارم گلدستون	محمد رضا حاتمی و علیرضا بیگی	پاییز ۱۳۹۷ - پژوهشنامه انقلاب اسلامی
	چشم اندازی بر تأثیرات مؤلفه های قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی بحرین	محمد صادق کوشکی و سید محمود حسینی و محمد قادری	زمستان ۱۳۹۳ - مطالعات انقلاب اسلامی
بیداری اسلامی و تأثیر آن بر حوادث بحرین و شکل گیری جنبش بحرین و آسیب شناسی آن	انقلاب بحرین، بیداری اسلامی و علل ناکامی آن	مسعود رضائیان و شهاب جهانیان	بهار ۱۳۹۳ - مطالعات انقلاب اسلامی
	بررسی رویکرد جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی به مسئله بیداری اسلامی (مطالعه موردی بحرین)	سید مرتضی هزاوه ای و فریده بلوریان	پائیز ۱۳۹۵ - مطالعات سیاسی جهان اسلام
	ناکامی طرح خاورمیانه بزرگ و خیزش بیداری اسلامی در جهان عرب (مطالعه موردی بحرین)	حسین امیر عبداللهیان	تابستان ۱۳۹۰ - مطالعات راهبردی
	بن مایه های بیداری اسلامی با مطالعه موردی بحرین	عادل جهان خواه و ذوالفقار دیده ورا	بهار ۱۳۹۳ - سیاست دفاعی
	عربستان و رویارویی هژمونیک با بیداری اسلامی در حوزه خلیج فارس (مطالعه موردی بحرین)	ناصر پورحسن و عبدالمجید سیفی	تابستان ۱۳۹۲ - علوم سیاسی
	بیداری اسلامی در بحرین	علی خداوری	بهار ۱۳۹۴ - مطالعات انقلاب اسلامی
	بحرین/ بیداری اسلامی در جزیره خونین اسلامی	فاطمه سلیمی	بهار ۱۳۹۲ - رشد آموزش علوم اجتماعی
	بحران بحرین	سعید هاشمی نسب	زمستان ۱۳۸۹ - پژوهش های منطقه ای
	واکاوی منشور اقدام ملی و تأثیر آن بر وضعیت سیاسی بحرین	محمد رضا حاتمی و علیرضا بیگی	بهار و تابستان ۱۳۹۷ - جامعه شناسی

			سیاسی جهان اسلام
	آسیب‌شناسی قیام انقلابی بحرین	جواد مددی	پائیز ۱۳۹۳ - مطالعات راهبردی جهان اسلام
مطالعات شخصیت‌محور	رفتارشناسی بازیگران تحولات بحرین	علی‌اکبر اسدی	بهار ۱۳۹۰ - مطالعات راهبردی جهان اسلام
	واکاوی اندیشه سیاسی آیت‌الله شیخ عیسی قاسم	هادی آجیلی و عابد باقری	بهار و تابستان ۱۳۹۵ - مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس
	آیت‌الله شیخ عیسی قاسم خط قرمز مردم	حسین رویوران	تیر و مرداد ۱۳۹۵ - پاسدار اسلام
	سلب تابعیت شیخ عیسی قاسم از منظر حقوق بین‌الملل	امیر مقامی	تابستان ۱۳۹۶ - مطالعات حقوق عمومی
	مفهوم حکومت مطلوب در اندیشه سیاسی آیت‌الله شیخ عیسی قاسم	رضا شاکری و صادق زینالی و علیرضا بیگی	زمستان ۱۳۹۶ - پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
	مطالعه تطبیقی نظریه حکومت در اندیشه عیسی قاسم و عبدالوهاب حسین	جلال درخشه و علیرضا بیگی	بهار ۱۳۹۸ - پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
	راهبرد بحرین در قبال شیعیان، مطالعه موردی سلب تابعیت شیخ عیسی قاسم از منظر سیاسی و حقوقی	سید حمید هاشمی	بهار ۱۳۹۵ - مطالعات راهبردی جهان اسلام
	مطالعات امنیت‌محور	راهبرد جمهوری اسلامی ایران در قبال تحولات بحرین از منظر نظریه سازه‌انگاری	حسن مجیدی و سید مرتضی کاظمی دینان
بحران بحرین و امنیت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران		علی آدمی	بهار ۱۳۹۱ - راهبرد
واکاوی منشور اقدام ملی و تأثیر آن بر وضعیت سیاسی بحرین		محمدرضا حاتمی و علیرضا بیگی	بهار و تابستان ۱۳۹۷ - جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام

	تحولات بحرین؛ بررسی چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی امنیت ملی	محمدرضا حاتمی	پائیز ۱۳۹۲ - پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
--	--	---------------	---

با بررسی پژوهش‌های یادشده در دو جدول بالا، این نتیجه به دست آمد که عمده مطالب نگاشته‌شده در پژوهش‌ها به صورت کلی و عام به حوادث اخیر بحرین پرداخته است. یکی از عرصه‌های مهمی که کمتر بدان پرداخته شده، شخصیت‌شناسی در بحرین است؛ امری که این پژوهش در قالب بررسی تحلیل گفتمان، درصدد انجام آن است. در این پژوهش شخصیت گفتمانی و سیاسی شیخ علی سلمان به عنوان یکی از رهبران جریان‌ساز بحرین در جنبش ۱۴ فوریه مورد مذاقه قرار گرفته است. مقوله‌ای که تاکنون هیچ پژوهشی بدان نپرداخته است؛ بنابراین در نوع خود بدیع است.

۲- تحلیل گفتمان

بنابر اعتقاد ون دایک، گزاره مفهومی گفتمان نیز همچون گزاره‌های دیگری چون زبان، ارتباط، تعامل، جامعه و فرهنگ، دارای ابهام مفهومی است. مفهوم گفتمان در زبان روزمره و فرهنگ‌های لغات به زبان گفتاری یا شیوه سخن اطلا می‌شود که غالباً به شکلی از کاربرد زبان در ارائه سخنرانی و یا به صورت کلی‌تر، در برقراری ارتباط گفتاری استفاده می‌شود (احدی، ۱۳۹۵: ۷). ون دایک برخلاف زبان‌شناسان پیشین که مشی سنتی اتخاذ کرده بودند، پا فراتر از چارچوب جمله گذاشت و به چگونگی تأثیرپذیری شکل جمله‌های متن یا گفت‌وگو از جمله‌های پیرامون خود اهتمام می‌ورزد. ون دایک در این فرایند به مقولاتی همچون معنا، سبک و ساختارهای ادبی همچون تجانس آوایی، قافیه، طنز و کنایه، استعاره، اغراق، تشبیه و غیره دقت کافی دارد (Van Dijk, Tunc. A., 2001: 30).

برای نخستین مرتبه اصطلاح «تحلیل گفتمان» را فردی به نام «زلیک هریس»^۱ در سال ۱۹۵۲ بیان کرد. زلیک هریس منتقد زبان‌شناسانی است که می‌خواهند در چارچوب جمله به دستور زبان مؤثر دست یابند. هریس معتقد است که برای تحلیل متن باید تحلیل گفتمان را بالاتر از سطح جمله به کار برد. او در نگاشته خود درباره این موضوع، نگاهی صورت‌گرایانه از جمله به دست داد و تحلیل گفتمان را صرفاً نگاهی صورت‌گرایانه و ساختارگرایانه به جمله و متن برمی‌شمرد (احدی، ۱۳۹۵: ۳).

فرد دیگری به نام استوبز بر این باور است که گفتمان «زبان و رای جمله و عبارت» است. استوبز تحلیل گفتمان را نیز اینچنین شرح می‌دهد: «مطالعه استفاده از زبان فراتر از چارچوب مرزی جمله؛ مطالعه روابط تقابلی زمان و جامعه؛ مطالعه خصایص تمایلی و گفت‌وگویی ارتباط روزمره» (فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۳). اینچنین نظریاتی بر نقش زبان در بازنمایی و ایجاد واقعیت اجتماعی تأکید دارند؛ زیرا بنابر باور چنین نگرش‌هایی، دسترسی به واقعیت تنها با زبان

¹ Zellig Sabbetai Harris

امکان‌پذیر است؛ اما بازنمایی واقعیت از طریق زبان هرگز بازتاب واقعیت از پیش موجود و عینی نیست؛ بلکه در این بازنمایی، زبان در ایجاد واقعیت نقش ایفا می‌کند (صالحی نجف‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۸۶-۱۸۷).

فرد دیگری به نام سارا میلز در کتاب خود به نام «گفتمان»، این مفهوم را اینچنین تعریف می‌کند: «گفتمان، یک جزء یا یک قطع توسعه‌یافته متن است که دارای شکلی از سازمان درونی، یکپارچگی و انسجام است» (۱۳۸۲: ۱۷) و در رویکردی دیگر «بافتی است که پاره‌گفتارهای خاص در بستر آن به تحقق می‌یابد (گفتمان مذهبی، گفتمان تبلیغات). این بافت‌ها یا زمینه‌های تولید متون، شاکله‌های درونی متون تولید گردیده را معین می‌سازد» (تاجیک، ۱۳۸۷: ۸۴). البته در این مقاله توجه به این ظرفیت تحلیل گفتمان مدنظر است؛ زیرا به نظر می‌رسد شناخت زبان و ساختار کلامی شیخ علی سلمان در طول دفاع از خود در دادگاه‌های بحرین درس‌آموز است و می‌توان با تحفظ‌هایی از ظرفیت‌های این روش تحلیل، متناسب با جایگاه وی بهره گرفت.

از رویکردهای گفتمانی که به تحلیل رخداد‌های اجتماعی - سیاسی می‌پردازد، تحلیل انتقادی گفتمان است. بنیان تحلیل انتقادی گفتمان را باید در زبان‌شناسی انتقادی جست‌وجو کرد. رویکردهای خاص افرادی همچون فوکو بر مقوله گفتمان و نظر کارشناسان زبان اثر باعث شده است تا آنان مبانی رویکرد انتقادی به زبان را بنیان گذارند. نقطه اشتراک این افراد با دیگر تحلیلگران گفتمان تأکید هر دو گروه بر متون و بافت‌های آن است؛ با این تفاوت مهم که فعالیت و عمل تحلیل انتقادی گفتمان مبتنی است بر «غیرطبیعی‌سازی کنش‌های گفتمانی و متون یک جامعه، یعنی با شفاف و قابل‌رؤیت ساختن آنچه در گذشته ممکن بود نامرئی و به‌ظاهر طبیعی جلوه کند»؛ اما تحلیل‌گران انتقادی گفتمان تلاش می‌کنند تا «درهم تنیدگی کنش‌های گفتمانی - زبانی را با ساخت‌های سیاسی - اجتماعی در سطح گسترده‌تر قدرت و حاکمیت به تصویر بکشند» (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۴۷). قاسم‌زاده و گرجی (۱۳۹۰)، تحلیل گفتمان انتقادی را انتقال مفهوم ساختار از سطح جمله و روابط دستوری چون فعل، فاعل و مفعول به سطح بزرگ‌تر متن می‌دانند. فرکلاف (۱۹۹۲) نیز تجزیه و تحلیل را ابزاری برای تجزیه و تحلیل متن می‌داند که این تجزیه و تحلیل را می‌توان در علوم و حوزه‌های مختلف به کار برد (رشیدی و سعیدی، ۱۳۹۲: ۱۰۲). در میان رویکردهای گوناگون تحلیل گفتمان انتقادی می‌توان به پنج ویژگی مشترک ذیل رسید (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۱۰-۱۱۵):

نمودار شماره ۱: ویژگی‌های مشترک رویکردهای مختلف تحلیل گفتمان انتقادی

وندایک مبتنی بر نقش شناخت در تحلیل انتقادی گفتمان، شناخت و اجتماع، مثلثی را شکل داد که مبنای رویکرد متمایزش به تحلیل انتقادی گفتمان، یعنی رویکرد اجتماعی - شناختی شد. او گفتمان را در معنای عام، رویدادی ارتباطی در نظر می‌گیرد؛ مانند تعامل محاوره‌ای، متن نوشتاری، تصاویر و جنبه‌های نشانه‌شناختی و چندرسانه‌ای دیگر مرتبط با دلالت معنایی. شناخت موردنظر ون دایک مرتبط با شناخت فردی و اجتماعی، باورها و اهداف و همچنین ارزیابی‌ها و احساسات است. اجتماع موردنظر او نیز، هم شامل خُرده‌ساختارهای محلی تعاملات رو در روی موقعیت‌مند می‌شود و هم شامل ساختارهای همگانی‌تر سیاسی و جمعی که به صورت گوناگون در قالب گروه‌ها، روابط گروهی جنبش‌ها، نهادها، سازمان‌ها، فرایندهای اجتماعی، نظام‌های سیاسی و خصوصیات انتزاعی‌تر جوامع و فرهنگ‌ها تعریف می‌شود (سلطانی، ۱۳۸۴: ۵۸).

وندایک مقوله ایدئولوژی را نیز بحثی بنیادین در رابطه میان گفتمان و جامعه می‌داند و برخلاف برداشت غالب مارکسیستی از ایدئولوژی، آن را به گروه‌های حاکم در جامعه محدود نمی‌داند. او گروه‌های تحت سلطه را صرفاً فریب‌خوردگان ایدئولوژی تلقی نمی‌کند و امکان طراحی ایدئولوژی مقاومت در میان آنان را نادیده نمی‌گیرد.

ون‌دایک تحلیل انتقادی گفتمان را نوعی پژوهش میان‌رشته‌ای می‌داند که رشته‌هایی همچون جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، ارتباطات و غیره را نیز در بر می‌گیرد (تاجیک، ۱۳۸۷: ۸۹).

از نظر ون‌دایک طراحی مدلی برای چارچوب نظری مستلزم توجه به رابطه سه‌گانه بافت، شناخت و گفتمان است؛ زیرا گفتمان پدیده‌ای است که سه جنبه اصلی دارد: کاربرد زبان، شناخت و تعامل در بافت‌های اجتماعی - فرهنگی. گفتمان، تجلی‌بخش، بیانگر و شکل‌دهنده بسیاری از ویژگی‌های مرتبط با موقعیت اجتماعی - فرهنگی‌ای است که «بافت» نامیده می‌شود (ون‌دایک، ۱۳۸۷: ۴۸).

مسیر نظری که در آثار ون‌دایک از ایدئولوژی به گفتمان می‌رسد بدین‌صورت شکل گرفته است که معانی گفتمانی، از مجموعه‌ای از مدل‌های ذهنی منتج می‌شود که به وسیله مدل‌های زمینه‌ای کنترل می‌شود. این مدل‌ها دربرگیرنده نظریات شخصی و اجتماعی درباره رویدادها هستند. عقاید اجتماعی ممکن است براساس اندیشه‌های مشترک گروهی شکل گرفته باشد که به سازمان‌دهی رویدادها و زمینه‌های خاص کنش‌ها اقدام می‌کند. درکل، چنین نظامی از اندیشه‌ها، بازنمایی‌های ذهنی هستند که به شکل طرح‌واره‌ها، ابعاد اصلی حوزه اجتماعی گروه (هویت، کنش‌ها، اهداف، موقعیت‌ها، ارزش‌ها و منابع) را طبقه‌بندی می‌کنند و به گزینش‌های منفعت‌گرایانه از ارزش‌هایی دست می‌زنند که پایه و اساس ارزیابی کنش‌های اجتماعی اعضای گروه است.

معانی به اشکال گوناگون در ساختارهای سطحی متون بیان می‌شود. مواردی مانند «انسجام واژگان، عبارت‌ها و ساختار جمله، رده‌بندی‌های نحوی، نحوه چینش واژگان، آهنگ گفتمان، سازه‌های گرافیکی و سازمان ابر ساختارها در طرح‌واره‌های رایج مانند ساختارهای روایت، استدلال یا گزارش‌های خبری از این دست هستند» (Van Dijk, 1998: 45). حال باید بیان داشت که هدف از کاربست تحلیل گفتمان ون‌دایک در دفاعیات، کشف ماهیت این متون و کارکرد ایدئولوژیک آن است (غیاثیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۹)؛ بنابراین، بسیاری از ساختارهای معنایی و عقاید ضمنی آن‌ها از بررسی ساختارهای سطحی به وجود می‌آید. هم‌زمان باید معانی به حاشیه رانده‌شده را نیز بررسی کرد و معانی ناشی از غیاب آن‌ها را نیز مدنظر قرار داد.

۳- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

یکی از مراحل اساسی در تحلیل گفتمان انتقادی، عملیاتی‌کردن مباحث نظری یا به عبارتی، تعیین متغیرها به‌منظور تحلیل متن و گفتمان است. مسئله اصلی این است که تحلیل گفتمان انتقادی چگونه ادعاهای نظری خود را به ابزارها و روش‌های تحلیلی تبدیل می‌کند؛ به‌طور خاص، میانجی‌گری میان نظریه‌ها و مفاهیم کلان و موارد و مصادیق ملموس و عینی که هسته و کانون تحلیل در تحلیل گفتمان انتقادی را تشکیل می‌دهد، مورد تأکید است.

از آنجایی که این پژوهش با استفاده از دیدگاه‌ها و شیوه تحلیلی ون‌دایک سامان یافته است، متغیرها و مقوله‌هایی که وی در تحلیل گفتمان انتقادی و متون رسانه‌ای از آن‌ها استفاده کرده برای تحلیل به کار رفته است که عبارت‌اند از: واژگان، استعاره، کنایه، اغراق و بزرگ‌نمایی، حُسن تعبیر، تخفیف‌دادن و جابه‌جا کردن، منافع، نقل قول، ناگفته‌ها، چشم‌انداز (منظر)، انسجام کلی (درون‌مایه‌ها)، قطب‌بندی، پیش‌فرض‌ها، معانی ضمنی و تأکید ساختاری.

به منظور رعایت اختصار و با توجه به شأن این افراد که پاره‌ای از آنان روحانیون بنام و صاحب منبر بحرین و پاره‌ای دیگر نیز در رفتار و اخلاق شهره‌عام و خاص در بحرین بوده‌اند، متناسب با موقعیت ایشان که اجل از همسان‌سازی با روش‌های غیراخلاقی است، در تحلیل گفتمان دفاعیات آنان، از میان این مقوله‌ها صرفاً از مقوله‌های واژگان، چشم‌انداز، استعاره، انسجام تاریخی، نقل قول و تأکید ساختاری بهره گرفته‌ایم.

۳-۱-۳ تعریف مقوله‌ها و متغیرها

۳-۱-۱-۱ واژگان^۱: واژگان نقش بسیار مهمی در گفتمان دارند. واژگانی که گوینده یا نویسنده به کار می‌برد، دقیقاً متناسب با قدرت، موقعیت سیاسی، اجتماعی و اخلاقی او یا به عبارت دقیق‌تر، با وزن اجتماعی او سنجیده می‌شود. اینکه فرد چه واژه یا کلمه‌ای را برای بیان مقصودش برمی‌گزیند تا حد بسیار زیادی به موقعیت شخصی، اجتماعی و سیاسی او بستگی دارد. از آنجاکه بسیاری از این موقعیت‌ها ایدئولوژی‌بنیاد است، تجلی واژه‌ها در گفتار و نوشتار، دیدگاه و عقاید وی را درباره موضوع مورد بحث نشان می‌دهد (مجیدی و اعتضادی فر، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

گونه‌های مختلف گفتمان با توجه به موضوع، هدف و عوامل دیگر با انواع واژگان خاص تجانس دارد. تحلیل عناصر واژگانی، شناخته‌شده‌ترین راه مطالعه اندیشه‌هاست که ممکن است برای بیان قضاوت ارزشی به کار رود. «برخی از واژه‌ها به شکل طبیعی برای بیان یک نظر به کار می‌روند؛ مانند زشت، زیبا و غیره؛ اما برخی دیگر به نظام‌های ارزشی - معرفتی پنهان در پیش‌فرض‌ها بستگی دارند؛ مانند مسلمان، کافر و غیره» (Van Dijk, 1998: 31). واژگان انتخاب‌شده بیان‌کننده ارزش‌ها و نُرْم‌ها هستند و برای قضاوت ارزشی استفاده می‌شوند.

۳-۱-۱-۲ استعاره^۲: استعاره یکی از روش‌های انتقال معنا و روشی در فن بیان است. استعاره به معنای کاربرد عبارت و واژه‌ای به جای عبارت و واژه‌ای دیگر، متناسب با شباهت میان آنان است. در استعاره، رابطه میان مقوله‌ها از راه قیاس مطرح می‌شود. یکی از رایج‌ترین گونه‌های استعاره، تشبیه است که در آن مقایسه‌ای مطرح می‌شود و از شباهت سخن به میان می‌آید (مجیدی و اعتضادی فر، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

۳-۱-۱-۳ نقل قول^۳: نقل قول به معنای بازگفتن سخن فرد دیگری است؛ به‌ویژه سخنان افراد مشهور. در واقع نقل قول به معنای نقل و روایت کردن سخنی از قول دیگران است. نقل قول می‌تواند با نقل نوشتار یا گفتار شخص حقیقی یا حقوقی، مستقیم یا غیرمستقیم به منظور مستند کردن متن و مجاب کردن مخاطب صورت گیرد (همان: ۱۸۵).

۳-۱-۱-۴ کنایه^۴: کنایه در لغت به معنای سربسته یا پوشیدن سخن گفتن است و در اصطلاح نیز کلامی است که دارای دو معنی حقیقی و مجازی باشد. کنایه از دیگر راه‌های انتقال معناست. در نشانه‌ای که کارکرد کنایه‌ای دارد نیز مانند استعاره، دال به یک چیز اشاره می‌کند؛ اما از طریق دالی دیگر می‌دانیم که آن دال به واقع به چیزی کاملاً متفاوت و متضاد دلالت می‌کند؛ برای مثال اگر برای یک اجتماع یا همایش یا کنفرانس کسی نیامده باشد، اگر فردی بگوید «عجب جمعیت انبوهی»، درحقیقت کنایه به کار برده است (معین، ۱۳۸۶ ب: ۱۴۰۰).

1 Lexical items

2 Metaphor

3 Quotation

4 Irony

۴-۱-۵ چشم‌انداز (منظر): هر متنی از چشم‌انداز و منظری خاص سخن می‌گوید؛ چشم‌اندازهایی مانند حق، ایمان و غیره را در متن می‌توان دید که نویسنده از چه منظری به قضایا می‌نگرد. چشم‌انداز در واقع به معنای پیش‌زمینه‌های تصور ذهنی افراد به موضوع یا مقوله‌ای است. چشم‌انداز یا منظری که افراد از زاویه آن به قضایا می‌نگرند یا درباره آن تأمل می‌کنند، نقش بسیار مهمی در رفتار افراد با آن موضوع و مقوله دارد (مجیدی و اعتضادی فر، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

۴-۱-۶ حسن تعبیر^۲: کاربست واژه یا مفهومی خوشایند به‌جای معنی ناخوشایند آن حسن تعبیر نامیده می‌شود. حسن تعبیر نوعی ساختار زبانی است که در پی آن عبارات و واژه‌های ناخوشایند و توهین‌آمیز جای خود را به جملات و کلماتی می‌دهند که بار معنایی منفی کم‌تری دارند. در واقع کنش‌ها، عقاید، نهادها یا روابط با عباراتی توصیف و باز توصیف می‌شوند که ارزش‌گذاری مثبتی را طلب کنند (جمشیدی‌نژاد، ۱۳۹۹/۱/۲۷).

۴-۱-۷ اغراق و بزرگ‌نمایی^۳: اغراق و بزرگ‌نمایی عبارت است از نشان‌دادن چیزی بزرگ‌تر یا بهتر از آنچه هست (موسوی‌نژاد، ۱۳۹۶/۹/۲۵). ضعف‌ها، مشکلات و اشتباهات «دیگران» و دشمنان و نیز اغراق و بزرگ‌نمایی موفقیت‌ها، پیشرفت‌ها و اعمال مثبت «خود» و دوستان ذیل ساختار اغراق و بزرگ‌نمایی قرار می‌گیرد (معین، ۱۳۸۶ الف: ۱۷۲).

۴-۱-۸ منافع^۴: هسته بنیادین این عنصر گفتمانی تأکید بر «منافع ما» به‌عنوان میزان و ترازوی سنجش کنش‌های گفتمانی است و هر امری که این منافع را مورد تهدید قرار دهد (بدون توجه به منافع دیگری) توجیهی برای نفی پیدا می‌کند. ایده‌های منفی یا مثبت «ما» درباره اعمال ما یا دیگران بر منافع و تعلقات ما مبتنی است؛ برای مثال، صرفاً قیافه و ظاهر مبارزان مسلمان، ملاک داوری برای خطرناک بودن آن‌ها نیست؛ بلکه آن‌ها باید به‌عنوان دشمن و تهدیدکننده منافع غرب در جهان، نگریسته شوند.

۴-۱-۹ قطب‌بندی^۵: آنچه در فحوای تمام ساختار گزاره‌ها شکل می‌گیرد، اولین راهبرد کلی بیان نگرش‌های مشترک گروه‌محور و ایدئولوژی‌ها از طریق مدل‌های ذهنی است. این استراتژی «قطبی‌سازی» نامیده می‌شود که بر توصیف مثبت درون‌گروهی و توصیف منفی برون‌گروهی استوار است (Van Dijk, 1998: 33). ون‌دایک برای بیان این مفهوم از «مربع ایدئولوژیک» استفاده می‌کند که مشتمل بر چهار مؤلفه است:

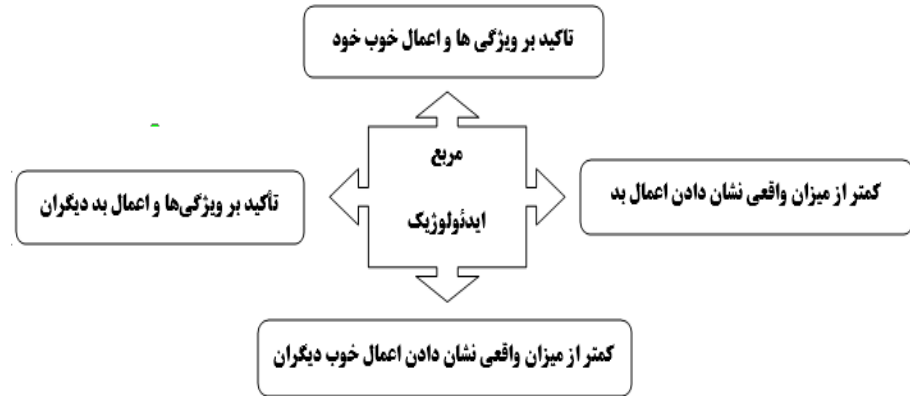
¹ Perspective

² Good Interpretation

³ Exaggeration and magnification

⁴ Interests

⁵ Polarization

نمودار شماره ۲: مربع ایدئولوژیک مطرح شده از ون دایک

مبنای عمل قطبی‌سازی همان تقابلهای دوگانه‌ای است که در بافتهای ایدئولوژیک بر طبیعی‌سازی آنها سعی می‌شود. تحلیلگران گفتمان، ریشه تقسیم‌بندی فوق را در نابرابری و سلطه فرد یا گروهی بر فرد یا گروه دیگر ذکر می‌کنند. به نظر این تحلیلگران، صرف تن دادن به تقسیم‌بندی فوق، به معنای مشروعیت‌بخشیدن به سلطه است. بسیار مهم است که «خود» و «دیگری» چگونه و با چه الفاظی توصیف می‌شوند. «خود» با ارزش‌های مثبتی چون دموکراسی، آزادی، حقوق بشر و غیره و دیگری با ارزش‌های منفی چون متحجر، خشونت‌طلب، عقب‌مانده و غیره توصیف می‌گردند. «توصیف» تعیین‌کننده هویت گروه‌ها، نهادها، افراد و تمدن‌هاست. توصیف مثبت و منفی به دنبال قطبی کردن ایدئولوژیک می‌آید (مجیدی و اعتضادی‌فر، ۱۳۹۶: ۱۸۶).

۴-۱-۱۰ پیش فرض‌ها: مفروضات ذهنی که مسلم فرض می‌شوند و بر قضاوت و داوری فرد و تعریف و مفهوم‌سازی او از واقعیت تأثیر می‌گذارد.

۴-۱-۱۱ انسجام کلی^۲ (درون‌مایه‌های متن): انسجام کلی از طریق آنچه سرفصل و درون‌مایه‌های متن می‌انگاریم، بیان می‌شود. سرفصل‌ها از نظر مفهومی خلاصه متن هستند و مهم‌ترین اطلاعات آن را مشخص می‌کنند. از لحاظ نظری، سرفصل‌ها حکم کلان گزاره‌های معنایی را دارند (همان: ۱۸۵).

۴-۱-۱۲ تأکید ساختاری^۳: بر کنش‌ها و عقاید منفی «دیگران» و کنش‌ها و عقاید مثبت «خود» تأکید می‌شود (همان: ۱۸۶).

۵- مقوله‌ها و متغیرهای دفاعیه شیخ علی سلمان در دادگاه بحرین

۵-۱ واژگان

¹ Defaults

² Overall Coherence

³ Structure Emphasis

از عوامل بسیار مؤثر موفقیت علی سلمان در اثبات نادرستی اتهامات دادگاه بحرین علیه وی، بهره‌گیری از دامنه گسترده‌ای از واژگان و عباراتی بود که قصد و نیت علی سلمان در روند مسالمت‌آمیز انقلاب را مشخص می‌کرد. او از آیات و احادیث فراوانی برای مسالمت‌آمیز نشان دادن انقلاب ۱۴ فوریه بهره برد (سلمان، ۲۰۱۷: ۳۳). وی به سبب برخورداری از سطح دانش گسترده و موقعیت اجتماعی، سیاسی و دینی خود، توانست به خوبی از لغات گسترده و متنوع بهره گیرد. وی به دلیل ارائه سخنرانی‌های گسترده در ایام قبل و بعد از انقلاب ۱۴ فوریه بحرین، بسیاری از جملات دقیق سخنرانی‌های خود را در ذهن داشت و در دادگاه ارائه می‌کرد. سخن گفتن و سخن شنیدن فعالیت متداول و رایج وی بوده است؛ بنابراین در سخنوری و کاربست واژگان و جملات مختلف به همراه بار معنایی مناسب بسیار ماهر بود. وی برای اثبات حقانیت و مشروعیت خواسته‌ها و مطالبات مردم، مظلومیت آنان، مسالمت‌آمیز بودن تظاهرات و راهپیمایی‌ها، از واژه‌ها و عبارات ذیل به صورت بسیار زیاد و فراوان بهره برد.

بیشترین واژگان مورد استفاده شیخ علی سلمان
السلمیة (مسالمت‌آمیز)
اهل السنة الکریمه (اهل سنت محترم)
جلالة الملك (حضرت پادشاه)
الملکیة الدستوریة (پادشاهی مشروطه)
وطن (میهن)
التجنیس (اعطای تابعیت به بیگانگان)
التمییز الطائفی (تبعیض قومیتی)
سمو ولیعهد (جناب ولیعهد)
الحوار مع النظام (گفتگو با نظام)

جدول شماره ۳: بیشترین کلمات شیخ علی سلمان (سلمان، ۲۰۱۷)

با مشاهده دامنه لغات به کاررفته علی سلمان می‌توان متوجه شد که وی با وجود تلاش برای اثبات اتهامات گسترده‌ای که به وی منتسب می‌گردید، جانب احترام را مدنظر داشت. در واقع وی با رعایت موازین اخلاقی و احترام به خاندان نظام و همچنین اهل سنت بحرین توانست به اتهامات مطرح شده از دادگاه پاسخ دهد (سلمان، ۲۰۱۷: ۵۰-۵۱).

از روش‌های بیان نظریات و انتقادات که شیخ علی سلمان در چندین مورد از آن بهره گرفت، کنایه است. او توانست تا با استفاده از کنایه، از تکرار برخی جملات و مفاهیم بپرهیزد و آن را به شیوه طنزآمیز بیان کند تا بیشترین میزان تأثیر را برطرف مقابل داشته باشد. وی در طرح موضوع فسادهای اقتصادی، اختلاس‌های مالی و مصادره اراضی و سواحل بحرین بیان داشت که موارد بسیار گسترده‌ای از فساد مالی و ارضی در بحرین ایجاد می‌شود؛ اما عوامل آن یافت نمی‌شود. سلمان با کنایه این پدیده را «فساد الجن» نام‌گذاری می‌کند. وی با بیان توزیع گسترده فساد در سازمان‌های دولت بحرین، بیان می‌کند که برخی از صندوق‌های مالی به کمیته بازرسی مالی مجلس اجازه نظارت بر اموال را نمی‌دهد که این کار اقدام جن‌ها در فساد را تسهیل می‌بخشد. اصطلاح فساد الجن که برای نخستین بار توسط نمایندگان مجلس این کشور مطرح گردید، به موضوع فسادهای بدون مفسد اشاره دارد که در آن فساد رخ می‌دهد، اما عامل آن مشخص نیست (سلمان، ۲۰۱۷: ۱۵۰-۱۵۲).

شیخ علی سلمان در دفاعیه خود در دادگاه‌های نظامی بحرین بیان می‌دارد که موضوع فساد مالی و اقتصادی به این چند سازمان دولتی محدود نمی‌شود؛ بلکه مصادیق فساد اقتصادی بسیار دیگری وجود دارد که مورد اعتراض علی سلمان و دیگر رهبران سیاسی قرار گرفت؛ همانند مصادره جزایر و فروش آن‌ها، مصادره زمین‌های عمومی، خرید اجباری مجتمع‌های تجاری، فساد در کارخانه‌ها، مجتمع پتروشیمی باپکو و شرکت هواپیمایی طیران الخلیج نیز از جمله مواردی از فساد مالی در ساختار اقتصادی نظام بحرین است (صوت‌البحرین، ۲۰۱۷؛ فجرالبحرین، ۲۰۱۲).

۵-۳ چشم‌انداز

شیخ علی سلمان با تکرار عبارت «وطن» و بیان تاریخ بحرین در قبل و بعد از اسلام، شیعیان را ساکنان اصلی این مجمع‌الجزایر معرفی می‌کند. خود را ساکنین حقیقی مجمع‌الجزایر بحرین معرفی می‌کنند که توسط خاندانی غیربحرینی تحت سلطه و سیطره قرار گرفته‌اند. وی در ابتدای کتاب دفاعیه خود به شیوه تسلط آل خلیفه بر بحرین و نوع واکنش نیروهای نظامی غیربحرینی با شیعیان می‌پردازد. او شدت تأسف را در ظلم و ستم نیروهای غیربحرینی (که به آنان «المجنسین» گفته می‌شود) به ساکنین اصلی بحرین می‌داند که المجنسین غیربحرینی آنان را مورد ظلم و تعدی قرار می‌دهند (ربیع‌البحرین، ۲۰۱۷: ۱۸۷ و ۵۳۰؛ الصالح، ۲۰۱۵: ۸۹؛ المرشد، ۲۰۱۴: ۳۰-۳۱؛ بی‌نا، ۲۰۱۶: ۵ و ۱۳ و ۴۵). او ملت مطالبه‌گر بحرین را مردمی اصیل، با فرهنگ و تحصیل‌کرده معرفی می‌کند که برای ایجاد نظامی دموکراتیک و مبتنی بر عدالت، به اقدامات مسالمت‌آمیز متوسل شده‌اند (سلمان، ۲۰۱۷: ۳۹). وی قیام مسالمت‌آمیز مردمی را تنها منحصر به شیعیان نمی‌داند؛ بلکه اکثر اهل سنت بحرین را هم از گروه‌های اصلاحات‌خواه می‌داند (السندی، ۱۳۹۶: ۵۱ و ۵۹)؛ زیرا در میان زندانیان سال ۲۰۱۱، رهبر جمعیت سنی مذهب و عدل، به نام ابراهیم شریف نیز وجود داشت. وی که خواهان اصلاحات ازسوی نظام بود، به پنج سال زندان محاکمه شد. برخی از اهل سنت نیز بودند که نظام آنان را بازداشت کرد و تحت شکنجه قرار گرفتند (گواهمین، ۱۳۹۵: ۲۴۹؛ المتروک، ۲۰۱۷: ۲۰ و ۳۷ و ۴۴ و ۸۰ و ۹۹ و ۱۸۴).

۵-۴ انسجام کلی

نقطه آغاز و پایان دفاعیه شیخ علی سلمان مشخص بوده و از انسجام و نظم منطقی اقناع‌کننده‌ای برخوردار است؛ به طوری که خواننده با مطالعه این دفاعیه به نظم منطقی موجود در آن پی می‌برد. سلمان برای ایجاد سیری منطقی در ذهن خواننده و توان او برای دسته‌بندی مطالب در ذهن، در ابتدای کتاب دفاعیه خود، موضوعات مورد بحث را مطرح می‌کند. وی در فصل نخست کتاب دفاعیه خود از تاریخ سیاسی بحرین سخن به میان می‌آورد و فصل دوم به اشکالات اشغال نظام توسط حکومت بحرین می‌پردازد. در فصل بعد مشکلات ناشی از این نوع کشورداری را بیان می‌کند. فصل چهارم دفاعیه وی به اقدامات سرکوبگرانه نیروهای نظام در قبال مردم اختصاص دارد. فصل پنجم نیز به نصیحت نظام اختصاص داده می‌شود. در فصل ششم نیز شیخ علی سلمان، خواسته‌های اساسی مردم را بیان می‌کند. در فصل‌های هفت، هشت و نه نیز به اتهامات ساختگی و غیرواقعی علیه خود می‌پردازد و پس از ارائه اسناد و بیان دفاعیه، درباره این اتهامات به مناقشه با دادگاه مبادرت می‌ورزد (سلمان، ۲۰۱۷).

۵-۵ حسن تعبیر

شیخ علی سلمان برای اینکه از میزان کینه‌توزی دادگاه نسبت به خود بکاهد، از کاربرد کلمات تحریک‌کننده کاملاً اجتناب می‌ورزد؛ برای مثال هنگامی که وی می‌خواست پادشاه یا ولیعهد بحرین را خطاب قرار دهد، از عبارات محترمانه همچون جلاله الملك (حضرت پادشاه) و سمو ولیعهد (جناب ولیعهد) استفاده می‌کرد. وی هنگام بیان سخن درباره اهل سنت و ارزش‌های آنان، جانب احترام و احتیاط را رعایت می‌کرد؛ برای نمونه، ایشان هنگامی که در صدد ارجاع سخن به خلفای اهل سنت بود، از عبارات محترمانه استفاده می‌کرد؛ همچون الخلیفه الراشد عمر ابن الخطاب (سلمان، ۲۰۱۷: ۲۴). وی هنگام خطاب قرار دادن اهل سنت نیز از عبارتی همچون «اهل السنة الکریمه»^۱ و «اهل سنت من أحببتنا»^۲ بهره می‌برد (سلمان، ۲۰۱۷: ۹۳).

بیان برخی عبارات برای اثبات بی‌گناهی خود در اکثر مواقع موجب افزایش خشم دادگاه نسبت به متهم می‌گردد؛ بنابراین باید بتوان قصد خود را به گونه‌ای فهماند که دادگاه از آن برداشت توهین‌آمیزی نکند. شیخ علی سلمان نیز برای اثبات بی‌گناهی خود، از جملات و سخنان تحریف‌شده‌اش، به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد و مدارک وی، استفاده می‌کرد. وی در بیان تحریف سخنرانی‌هایش، آن را اقدام کینه‌توزان نظام و دشمنان روش‌های مسالمت‌آمیز دانست (سلمان، ۲۰۱۷: ۲۹۴ و ۲۹۷ و ۳۰۷ و ۳۴۴ و ۳۷۱).

۵-۶ نقل قول

شیخ علی سلمان با استفاده از آیات و احادیث، هنگام شرح برخی از مشکلات اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی بحرین، سعی در بزرگ‌نمایی این مشکلات داشته است (سلمان، ۲۰۱۷: ۸۵). وی که رهبری دینی است و همواره در سخنرانی‌های خود از آیات و احادیث قرآنی بهره می‌گرفته است، در دفاعیه خود نیز به خوبی می‌تواند از این مفاد بهره گیرد. علی سلمان، دبیرکل جمعیت الوفاق، با تسلطی که بر متون قانون اساسی، قوانین بین‌المللی، ادیان دیگر، اندیشه متفکران اسلامی شیعی، متفکران اسلامی اهل سنت و متفکران غربی، تاریخ کشورهای فرانسه، شوروی، عثمانی و مصر در خیزش‌های مردمی، سخنان شخصیت‌های برجسته بین‌المللی و همچنین متن گزارش کمیته

^۱ اهل سنت با کرامت

^۲ اهل سنت دوستان عزیز ما هستند.

حقیقت یاب بسیونی داشت، دفاعیه خود را به این مفاد مستند می‌کرد و بدین طریق ساختگی بودن مدارک و بی‌پایه و اساس بودن اتهامات را اثبات می‌کرد (سلمان، ۲۰۱۷: ۲۷-۳۰ و ۳۷ و ۶۵ و ۸۶ و ۱۰۸ و ۳۸۲ و ۳۸۵). این درحالی است که وی در طول دوران محاکمه در زندان بود و به هیچ منبع مکتوبی دسترسی نداشت؛ بنابراین با تسلطی که بر متون حقوقی و قانونی به‌ویژه متن گزارش کمیته حقیقت‌یاب بسیونی داشت، توانست به‌خوبی از خود دفاع کند. علاوه بر متون مستند حقوقی و قانونی، وی به آیات قرآن و احادیث اهل سنت و شیعیان و حتی ادیان دیگر همچون مسیحیت نیز استناد می‌ورزید (سلمان: ۲۰۱۷: ۲۴-۲۷ و ۳۲-۳۳ و ۱۷۳).

۵-۷ قطب‌بندی

نظام بحرین از آغاز انقلاب ۱۴ فوریه سال ۲۰۱۱ م. حوادث بحرین را اختلافات مذهبی میان اهل سنت و شیعیان معرفی کرد. حکومت بحرین افرادی را مأمور کرده بود تا به مسجد الفاتح اهل سنت روند و با برگزاری جلسات و محافل گفت‌وگو، حوادث بحرین را توطئه شیعیان اهل سنت جلوه دهند. این افراد که در گروه «تجمع الوحدة الوطنية» به ریاست عبداللطیف المحمود بودند، شیعیان را در اماکن مختلف بحرین مورد حمله و هجوم قرار می‌دادند (السندی، ۱۳۹۶: ۵۱؛ المرشد، ۲۰۱۵: ۲۲۳؛ ربیع‌البحرین، ۲۰۱۲: ۲۰-۲۱). حکومت بحرین پاره‌ای از نیروهای امنیتی خود را مأمور کرده بود تا به مناطق اهل سنت یورش برند و آن را به شیعیان نسبت دهند تا بدین وسیله شعله اختلاف میان شیعیان و اهل سنت را شعله‌ور کند. این سناریو درون زندان نیز پیگیری شد؛ بدین طریق که زندانبانان و افسران زندان که از اهل سنت بودند به مقدسات و نمادهای دینی شیعیان توهین و بی‌احترامی می‌کردند و آنان را با محدودیت دینی مواجه می‌ساختند (گواه میهن، ۱۳۹۵: ۲۲۵؛ سلمان، ۲۰۱۷: ۱۸۱)؛ اما این توطئه نظام علیه شیعیان و اهل سنت ناکام ماند؛ زیرا رهبران زندانی شیعه به همراه ابراهیم شریف موسی، رهبر اقلیت اهل سنت در جمعیت وعد^۱ بود (که در سال ۲۰۱۱ بازداشت شده بودند)، همگی حوادث بحرین را مطالبات ملی دانستند. این افراد بیان داشتند که شیعیان و اهل سنت برادر هستند که با کمک یکدیگر برای انجام تغییرات در بحرین به پا خاسته‌اند. رهبران شیعه که در زندان بسیار بودند، هنگام بیان دفاعیات خود ۱۵ مرتبه از اهل سنت به‌عنوان برادران خود یاد کردند. علی سلمان نیز در دفاعیه خود، با محترم‌شمردن اهل سنت و خطاب قرار دادن آنان با عبارات محترمانه و همچنین تمجید از ارزش‌های اهل سنت و احترام به آنان، توانست تا میان نظام و مردم (هم اهل سنت و هم شیعیان)، قطب‌بندی ایجاد کند (سلمان، ۲۰۱۷: ۹۳). درحقیقت شیخ علی سلمان در دفاعیه سال ۲۰۱۴ به همراه دفاعیات رهبران انقلاب ۱۴ فوریه، توانستند تا تهدید نظام را به فرصت تبدیل کنند.

۵-۸ اغراق و بزرگ‌نمایی

شیخ علی سلمان در این دفاعیه تلاش می‌کند تا با نشان دادن مشکلات اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی بحرین و بیان این مشکلات با جملات عاطفی و احساساتی بتواند عواطف رئیس دادگاه را برانگیزاند. وی در بیان مشکلات اقتصادی مردم بحرین که موجب تکدیگری کهن‌سالان گردیده و در بیان مشکلات اجتماعی و اخلاقی این کشور که موجب تجارت بردگان جنسی گردیده است (سلمان، ۲۰۱۷: ۳۱ و ۱۷۱)، تلاش می‌دارد تا با بیان عباراتی همچون «قلب آدمی به درد می‌آید»، «پیرزن و پیرمردهای ناتوان دست‌فروش»، «دختران قربانی بردگی جنسی»، «کودکان

^۱ جمعیت العمل الوطني الديمقراطي - الوعد.

مظلوم آب‌فروش» و غیره، تلاش می‌کند تا از عنصر عواطف و احساسات در بیان حقایق استفاده کند. تأکید بر عواطف و احساسات در بیان پاره‌ای از مشکلات، در برخی مواقع موجب اغراق و بزرگ‌نمایی می‌شود که این مورد اندکی در دفاعیه سلمان موجود است (سلمان، ۲۰۱۷: ۱۸۳-۱۸۴).

۵-۹ منافع

منافع به‌عنوان بنیادی‌ترین عنصر گفتمانی هر مبارزی است. این منافع فارغ از ماهیت مادی یا معنوی آن، محور اتحاد مبارزان به شمار می‌رود. مبارزان بحرینی نیز برای تحقق منافع مادی و معنوی خود از گذشته تاکنون به مبارزهٔ مسالمت‌آمیز متوسل شده‌اند. آنان تسلط استعمار انگلستان در گذشته و استعمار امریکا در دوران معاصر و همچنان سلطهٔ عربستان بر بحرین در زمان حال را عواملی می‌دانند که منافع مردم بحرین را تهدید کرده است. اخراج و تبعید مستقیم یا غیرمستقیم ساکنین اصلی بحرین^۱، واردکردن افراد خارجی متعصب از کشورهای دیگر و دادن شناسنامه به آنان و اشتغال این افراد در مناصب مهمی همچون مناصب امنیتی (الرمیخی، ۱۹۹۵: ۲۲؛ سلمان، ۲۰۱۷: ۱۶۸-۱۶۹) و محروم‌ماندن ساکنین قدیمی و مردم حقیقی بحرین از حقوق خود موجب گردید تا رهبران زندانی در گذشته و علی سلمان در سال ۲۰۱۴، در دادگاه‌های محاکمه، ندای عدالت‌خواهی سر دهند. شهروند درجهٔ چهار و پنج به شمار رفتن شیعیان (سلمان، ۲۰۱۷: ۲۰۱)، ایجاد محدودیت شغلی برای شیعیان و حتی اخراج آنان از مشاغل اجتماعی و دانشگاه‌ها (المرشد، ۲۰۱۴: ۳۰۳)، ممکن‌نبودن ارتقای شغلی طایفهٔ شیعه، عدم امکان دستیابی به مناصب عالی‌رتبه سیاسی برای آنان (سلمان، ۲۰۱۷: ۱۴۶-۱۴۷)، اعمال محدودیت‌های اقتصادی، بازرگانی و دینی (سلمان، ۲۰۱۷: ۱۸۱؛ الصالح، ۱۳۹۶)، قبضه‌شدن املاک، سواحل، ثروت و منابع ملی بحرین توسط خاندان حاکم (گواه‌مبین، ۱۳۹۵: ۲۵۲؛ ملتقی‌البحرین، ۲۰۰۱؛ سلمان، ۲۰۱۷: ۱۴۱ و ۱۴۹-۱۵۰؛ المحفوظ، ۲۰۱۵: ۹۵)، تصرف مشاغل حکومتی توسط اطرافیان حاکم، تخریب مؤسسات دینی و مذهبی و اعمال محدودیت و خشونت در قبال فعالیت آنان توسط نظام (المرشد، ۲۰۱۴: ۲۷۹؛ عبدالکریم، ۲۰۰۶: ۲۸)، تصرف بندرگاه‌ها توسط فرزند ارشد پادشاه و همچنین حضور نیروهای امریکایی در پایگاه دریایی الجفیر که موجب دخالت در امور داخلی بحرین و ایجاد ناامنی و گسترش فساد اخلاقی شده بود (امیردهی، ۱۳۹۰: ۳۷)، همگی از عوامل تهدیدکنندهٔ منافع مردم بحرین، به‌ویژه شیعیان به شمار می‌رود که شیخ علی سلمان در دفاعیهٔ خود بدان پرداخت (حسین، ۲۰۱۵). این درحالی است که حکومت بحرین با دوقطبی‌سازی کشور سعی در نشان‌دادن شیعیان بحرین به‌عنوان تهدید اصلی مردم بحرین دارد؛ زیرا این نظام شیعیان را خطری استراتژیک برای نظام می‌داند و سعی دارد تا با اتخاذ سیاست «الإقصاء^۲»، شیعیان را از قدرت دور کند (ربیع‌البحرین، ۲۰۱۲: ۵۰۵-۵۰۶). درحالی‌که شیعیان بحرین اکثر جمعیت بحرین را تشکیل می‌دهند و مطالباتی که دارند ملی است و نه طایفه‌ای. با وجود این، نظام تلاش داشت تا به کمک رسانه‌های جمعی این حوادث را اختلافات شیعه و سنی معرفی کند (الصالح، ۲۰۱۵: ۹۰؛ ربیع‌البحرین، ۲۰۱۲: ۴۷۰). علی سلمان در دفاعیهٔ خود، هدف جنبش مسالمت‌آمیز مردم در سال ۲۰۱۱ را تحقق اهداف ملی مردم معرفی می‌کند. او در دفاعیهٔ

^۱ به آنان البجارنة می‌گویند.

^۲ دورسازی

خود بیان می‌دارد که دفاعیه وی همگانی بوده است و او به دفاع از منافع همه مردم بحرین می‌پردازد (سلمان، ۲۰۱۷: ۱۷ و ۱۹).

۶- تحلیل

تحلیل دفاعیات شیخ علی سلمان نشان می‌دهد که وی هم در کنش و هم در ادبیات و رفتار، اصلاح‌طلبانه و به دور از چالش و درنهایت احترام با نظام بحرین تعامل کرد؛ اما به نتیجه مطلوب مورد نظر خود نرسید. رهبران انقلابی بحرین که خواهان انقلاب بودند، همواره بر این نکته تأکید داشتند که نظام بحرین اصلاح‌ناپذیر بوده است و هرگونه نرمی در قبال آن موجب تندخویی این نظام می‌شود؛ بنابراین باید قاطعانه به مقابله با آن پرداخت (مجیدی و بیگی، ۱۳۹۸). این درحالی است که علی سلمان معتقد بود با نرمی و انعطاف می‌توان به سرمنزل مقصود رسید. پس از پایان دوره محاکمه رهبران انقلابی و اصلاح‌طلب جنبش مردمی ۱۴ فوریه، رهبرانی که خواهان سرنگونی نظام بودند، قاطعانه از خود حمایت کردند و با محکوم‌کردن نظام بحرین، توانستند در محاکم نظامی این کشور نیز پیروزمندانه حضور یابند و میزان محکومیت خود را از حبس ابد به حبس طولانی و میان مدت کاهش دهند (بیگی، ۱۳۹۵). درحالی که سلمان با وجود اتخاذ رفتار نرم و منعطف در قبال این نظام، به حبس ابد محکوم شد. با مقایسه کنش سیاسی رهبران انقلابی و اصلاح‌طلب و دفاعیات آنان در محاکم نظامی بحرین می‌توان به این نکته دست یافت که هرگونه مماشات در قبال نظام بحرین، تندی کنش و رفتار بیشتری را از سوی این نظام به دنبال خواهد داشت و تنها راه حل، مقاومت و رفتار انقلابی و قاطع در برابر آن است.

۷- نتیجه‌گیری

دفاعیه شیخ علی سلمان در دادگاه بحرین، با روندی منطقی آغاز و با اثبات بی‌پایه و اساس بودن اتهامات وارده به او پایان می‌یابد. شیخ علی سلمان در متن دفاعیه خود از اتهامات نظام علیه وی استفاده کرد و برای پاسخ دادن به آن‌ها، از اقدامات ناشایست حکومت بحرین همچون خلف وعده، ترک مذاکرات نیمه‌کاره، بازداشت رهبران انقلاب، سرکوب تظاهرات و تحریف سخنرانی‌های وی توسط نظام بهره می‌برد. او که چهره‌ای شناخته‌شده در عرصه سیاست بین‌الملل به شمار می‌رود، از سطح دانش و آگاهی بالایی برخوردار است و توانست با «بیان و گفتار کارآمد» و با استناد به قوانین بین‌المللی مرتبط به حقوق بشر، متن گزارش کمیته حقیقت‌یاب بسیونی، احادیث اهل سنت و شیعیان، آیات قرآن، سخنان شخصیت‌های برجسته سیاسی جهان که سردمدار مبارزه با استعمار و تبعیض‌نژادی بودند، استناد به سخنان نظریه‌پردازان سرشناس غربی، استناد به سخنان ائمه اطهار و برخی از خلفای اهل سنت، استناد به تاریخ کشورها و استناد به تورات و انجیل، به اتهامات دادگاه بحرین علیه وی پاسخ دهد. وی در تمام دفاعیه خود با احترام ویژه‌ای از اهل سنت بحرین یاد کرده است و آنان را برادران دینی و هم‌وطنان خود معرفی می‌کند. این شیوه از دفاعیه شیخ علی سلمان، هرگونه بهانه‌ای را از دادگاه بحرین برای محکوم‌کردن وی سلب می‌کند. این درحالی است که نظام بحرین با وجود نرمی کنش و رفتار شیخ علی سلمان، با اتخاذ به اسناد

غیرمتقن، وی را به حبس ابد محکوم کرد. این بدان معناست که گفتمان اصلاح طلب اتخاذ شده از سوی برخی رهبران مردمی بحرین محکوم به شکست است.

منابع

۱. قران کریم.
۲. الرمیحی، محمدغانم (۱۹۹۵)، البحرین، مشکلات التغبیر السیاسی و الاجتماعی، بیروت: دار الجدید، مکتبه مؤمن، الطبعة الرابعة.
۳. الدقاق، عبدالله، مصاحبه در قم در تاریخ ۱۳۹۶/۴/۲، توسط علیرضا بیگی.
۴. السندی، سید مرتضی (۱۳۹۶). رنج و امید، ترجمه: علیرضا بیگی، قم، نشر شهید کاظمی.
۵. السندی، سید مرتضی، مصاحبه در قم در تاریخ ۱۳۹۶/۵/۷، توسط علیرضا بیگی.
۶. الصالح، عبدالله، مصاحبه در قم در تاریخ ۱۳۹۶/۷/۱۳، توسط علیرضا بیگی.
۷. الصالح، عبدالله (۲۰۱۵). علماء خلف القضبان، أسبوع المعتقلین، جمعية العمل الإسلامی.
۸. اللامی، حمزه (۲۰۱۱). إنتفاضة البحرین، المعوقات و التوقعات و الموقف الرسالی المطلوب، مطبعة الدسیر، الطبعة الثانية.
۹. المحفوظ، محمدعلی (۲۰۱۵)، صرخة وطن، جمعية الأمل الإسلامی «أمل» - البحرین.
۱۰. المتروک، نادر (۲۰۱۷)، الزفرات، انتفاضة مارس ۲۰۱۵ فی سجن «جو» كما رواها السجناء، وكالة انباء البحرین الیوم.
۱۱. المرشد، عباس (۲۰۱۴)، جدار الصمت: انهيار السلطوية، مدخل توثیقی لثورة ۱۴ فبراير البحرینية، مرکز أوال للدراسات و التوثیق، بیروت، ۲۰۱۴.
۱۲. المرشد، عباس؛ عبدالهادی، الخواجه (۲۰۰۸)، التنظيمات و الجمعیات السیاسیة فی البحرین، دراسة وصفیة و حقوقیة، فرادیس للنشر و التوزیع، مکتبة مؤمن قریش، مملكة البحرین.
۱۳. المرشد، عباس میرزا (۲۰۰۶)، ديمقراطية الصولجان، الديمقراطية و النظام القبلی فی البحرین، مجمع البحرین الثقافی للدراسات و البحوث.
۱۴. آجیلی، هادی و باقری، عابد (۱۳۹۳)، «واکاوی اندیشه سیاسی آیت‌الله شیخ عیسی قاسم»، دوفصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ۸۰-۵۹.
۱۵. آدمی، علی (۱۳۹۱)، «بحران بحرین و امنیت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه راهبرد، سال بیست و یکم، شماره ۶۲، ۱۶۱-۱۶۸.
۱۶. آقا سید محمد قاری، فاطمه سادات (بی‌تا)، ابعاد معرفتی امام رضا (ع) در برخورد با دانشمندان سایر مذاهب و ادیان در درآمدی بر مناظره‌های امام رضا (ع)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۱۷. آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵)، تحلیل گفتمان انتقادی، تهران: علمی و فرهنگی.

۱۸. احدی، محمدرضا (۱۳۹۵)، «ون دایک؛ زبان و نظریه گفتمان انتقادی»، کنگره بین‌المللی زبان و ادبیات، دانشگاه فرهنگیان پردیس شهید مفتاح شهر ری.
۱۹. امیرعبداللهیان، حسین (۱۳۹۰)، «ناکامی طرح خاورمیانه بزرگ و خیزش بیداری اسلامی در جهان عرب (مطالعه موردی بحرین)»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال چهاردهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۰، شماره مسلسل ۵۲.
۲۰. بیگی، علیرضا (۱۳۹۷)، سیاست و حکومت در بحرین، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۲۱. بیگی، علیرضا (۱۳۹۶)، عبدالوهاب حسین و انقلاب ۱۴ فوریه بحرین، قم: نشر شهید کاظمی.
۲۲. بهروزی لک، غلامرضا (۱۳۸۸)، کاربرد تحلیل‌های گفتمانی در مطالعات سیاسی اسلامی، در «روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام» به کوشش علی‌اکبر علیخانی و همکاران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. چاپ دوم.
۲۳. بی‌نا (۲۰۱۶)، اضطهاد المواطنين الشیعة فی البحرین، المؤتمر الدولی حول اضطهاد الشیعة فی البحرین، ۲۳ آوریل بروکسل.
۲۴. پورحسن، ناصر؛ سیفی، عبدالمجید (۱۳۹۲)، «عربستان و رویارویی هژمونیک با بیداری اسلامی در حوزه خلیج فارس (مطالعه موردی بحرین)»، فصلنامه علوم سیاسی، سال شانزده، شماره ۶۲، ۱۳۳-۱۵۶.
۲۵. تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۸). میشل فوکو و انقلاب اسلامی، تهران: مؤسسه توسعه دانش و پژوهش ایران.
۲۶. جمشیدی نژاد، حبیب‌الله (۱۳۹۹/۱/۲۷)، «بررسی ترکیب بدیعی «حسن تعبیر»»، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، تاریخ مشاهده: ۱۳۹۹/۶/۲۱، قابل مشاهده در سامانه ذیل:

<https://b2n.ir/872872>

۲۷. جهان‌خواه، عادل؛ دیده‌ورا، ذوالفقار (۱۳۹۳)، «بن‌مایه‌های بیداری اسلامی با مطالعه موردی بحرین، مجله سیاست دفاعی»، سال بیست‌ودوم، شماره ۸۶، از ۶۷-۱۰۶.
۲۸. حاتمی، محمدرضا (۱۳۹۴)، تحولات بحرین و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: نشر علوم و فنون راضی.
۲۹. حاتمی، محمدرضا (۱۳۹۲)، «تحولات بحرین؛ بررسی چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی امنیت ملی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره سوم، ۱-۲۵.
۳۰. حاتمی، محمدرضا؛ بیگی، علیرضا (۱۳۹۷)، «واکوی منشور اقدام ملی و تأثیر آن بر وضعیت سیاسی بحرین»، جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، سال ۶، شماره ۱، ۱۲۹-۱۶۲.
۳۱. حاتمی، محمدرضا؛ بیگی، علیرضا (۱۳۹۷)، «کاربست فضای دورگه در جنبش ۱۴ فوریه بحرین»، مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۲۷، ۱۰۱-۱۱۹.
۳۲. حاتمی، محمدرضا؛ بیگی، علیرضا (۱۳۹۷)، «تحلیل تطبیقی انقلاب اسلامی ایران با جنبش ۱۴ فوریه بحرین بر اساس نظریه نسل چهارم گلدستون»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال ۸، شماره ۳، ۱۳۵-۱۵۳.
۳۳. حسین، جاسم (۲۰۱۵). «الإقتصاد البحرینی فی ۲۰۱۵: العقوبات و التحديدات»، تاریخ : ۱۳۹۵/۱۱/۲۹، قابل مشاهده در سامانه <http://www.bcs1.org.uk/arabic/?p=943>

۳۴. درخشه، جلال؛ بیگی، علیرضا (۱۳۹۷)، «مطالعه تطبیقی نظریه حکومت در اندیشه عیسی قاسم و عبدالوهاب حسین»، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، شماره ۳۰، ۶۰-۸۶.
۳۵. ربیع البحرین (۲۰۱۲). حصاد السادات، مرآة البحرین.
۳۶. رشیدی، ناصر؛ سعیدی، اصمغان (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان انتقادی کتاب فارسی امروز برای دانشجویان خارجی براساس چاقوب تحلیلی ون دایک و ون لیون»، فصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۳۲.
۳۷. رضائیان، مسعود؛ جهانیان، شهاب (۱۳۹۳)، «انقلاب بحرین، بیداری اسلامی و علل ناکامی آن»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال یازدهم، شماره ۳۶، ۱۰۸-۲۰۲.
۳۸. زارع مهریزی، الهام (۱۳۹۳)، «بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر تحولات بحرین»، فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش، شماره ۱۸، ۱۰۹-۱۲۶.
۳۹. زارعی، غفار؛ دهناد، سید احمدرضا (۱۳۹۳)، «تشابه جنبش شیعی بحرین با مدل انقلاب اسلامی ایران»، مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره ۲، شماره ۱، ۱۶۵-۱۷۴.
۴۰. سلیمی، فاطمه (۱۳۹۲)، «بحرین / بیداری اسلامی در جزیره خونین اسلامی»، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، شماره ۵۸، بهار ۱۳۹۲، ۸-۱۵.
۴۱. شاکری، رضا؛ زینالی، صادق؛ بیگی، علیرضا (بی تا)، مؤلفه‌های حکومت مطلوب.
۴۲. کوشکی، محمدصادق؛ حسینی، سید محمود؛ قادری، محمد، (۱۳۹۳)، «چشم اندازی بر تأثیرات مؤلفه‌های قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی بحرین»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۱۱، شماره ۳۹، ۸۱-۱۰۰.
۴۳. سلطانی، علی اصغر (۱۳۹۶)، «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش»، فصلنامه علوم سیاسی دانشگاه باقر العلوم، سال بیستم، شماره اول.
۴۴. سلطانی، علی اصغر؛ تفرشی، امیرعلی (۱۳۹۵)، «تحلیل گفتمان برنامه‌های تولیدی شبکه «من و تو»، فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، سال اول، شماره ۳.
۴۵. سلمان، علی (۲۰۱۷). مرافعة وطن، نص مرافعة زعیم المعارضة البحرینیة الشیخ علی سلمان امام القضاء البحرینی، جمعیة الوفاق الوطنی الإسلامی.
۴۶. صالحی نجف‌آبادی، عباس؛ خسروی، بهنام؛ صانعی، راضیه (۱۳۹۴)، «بررسی دلایل هژمونیک‌شدن گفتمان ایران هراسی و شیعه هراسی براساس نظریه لاکلائو و موفه»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره دوم.
۴۷. صدوق، علی بن بابویه قمی (۱۳۹۰ ق/ ۱۹۷۰)، عیون اخبارالرضا، النجف: المطبعة الجديدة.
۴۸. صوت البحرین (۲۰۱۷)، «دکتاب‌های بحرین یملک عقارات ضخمة فی لندن»، تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۲/۱۵، قابل مشاهده در سامانه <https://b2n.ir/008832>
۴۹. عبدالکریم، محسن (۲۰۰۶)، استقلال المؤسسة الدینیة فی البحرین و محاولة اخضاعها، الطبعة الأولى، دار الصقر للطبع و النشر، بیروت - لبنان.

۵۰. ع.ر، امیردهی (۱۳۹۰)، «سرزمین‌های جهان اسلام، بحرین سرزمین مروارید»، فصلنامه اندیشه تقرب، شماره ۲۸.

۵۱. عمادی، سید رضی (۱۳۹۴)، بیداری اسلامی در بحرین، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.

۵۲. غیاثیان، مریم سادات؛ نامور، زهرا؛ روشن، بلقیس؛ سلطانی، علی‌اصغر (۱۳۹۲). «بازنمایی گفتمان مشروعیت فعالیت هسته‌ای ایران از نگاه امریکا»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره دوم.

۵۳. فاضلی، محمد (۱۳۸۳)، «گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی»، پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، سال چهارم، شماره چهاردهم.

۵۴. فجر البحرین (۲۰۱۲). «موضوع خاص بأملاک و اموال البحرین و شعب البحرین المسروقة من عائلة آل خلیفة»، تاریخ مشاهده (۱۴/۲/۱۳۹۶)، قابل مشاهده در سامانه ذیل:

<https://www.fajrbh.com/vb/threads/49828/>

۵۵. قاسم‌زاده، سید علی؛ گرجی، مصطفی (۱۳۹۰). «تحلیل گفتمان انتقادی رمان دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست داشت»، ادب پژوهی، شماره ۱۷.

۵۶. گلستان، لیلی (۱۳۹۱). محاکمه سقراط، تهران، نشر مرکز.

۵۷. گواهمین (۱۳۹۵). بیانات رهبران انقلاب ۱۴ فوریه بحرین و مخالفان نظام در دادگاه‌های نظامی آل خلیفه، ترجمه علیرضا بیگی با همکاری سجاد رفیعیان، قم، نشر شهید کاظمی.

۵۸. لاکلا، ارنستو؛ موف، سنتال؛ فرکلاف، نورمن (۱۳۹۵). تحلیل گفتمان سیاسی، ترجمه رضائی‌پناه و سمیه شوکتی مغرب، تهران: تیسرا.

۵۹. ماحوزی، عبدالله (۱۳۹۳)، «بیداری اسلامی در بحران و قیام ۱۴ فوریه ۲۰۱۱ و بحران در بحرین»، مجله فرهنگ اسلامی، شماره ۱۱، ۱۹۸-۲۲۰.

۶۰. مجیدی، حسن؛ کاظمی دینان، سید مرتضی (۱۳۹۵)، «راهبرد جمهوری اسلامی ایران در قبال تحولات بحرین از منظر نظریه سازه‌انگاری»، فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سوم، شماره دوم، ۲۱-۴۵.

۶۱. مجیدی، حسن؛ اعتضادی فر، مهناز (۱۳۹۶)، «تحلیل گفتمان احتجاجات و مناظره‌های امام صادق (ع)»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۷۱، سال بیست‌ویکم، شماره دوم، ۱۸۰-۱۹۶.

۶۲. مجیدی، حسن؛ بیگی، علیرضا (۱۳۹۸)، «واکاوی کنش انقلابی عبدالوهاب حسین، آغازگر جنبش ۱۴ فوریه بحرین براساس نظریه پی بر انصار»، مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۳۲، ۴۸-۷۱.

۶۳. مددی، جواد (۱۳۹۳)، «آسیب‌شناسی قیام بحرین»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال پانزدهم، شماره ۳، پیاپی ۵۹، ۶۹-۸۹.

۶۴. معین، محمد (۱۳۸۶ الف)، فرهنگ فارسی، جلد اول، گردآورنده: عزیزالله علیزاده، تهران: ادنا، چاپ چهارم.

۶۵. _____ (۱۳۸۶ ب)، فرهنگ فارسی، جلد دوم، گردآورنده: عزیزالله علیزاده، تهران: ادنا، چاپ چهارم.

۶۶. مقامی، امیر (۱۳۹۶)، «سلب تابعیت شیخ عیسی قاسم از منظر حقوق بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۷، شماره ۲، ۳۷۵-۳۵۷.
۶۷. ملتقی البحرین (۲۰۰۱). «ماذا یملک «خليفة بن سلمان»؟ فی مقارنه مع قصر تکلف بناءه ۷۰۰ ملیون دولار»، تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۲/۱۴، قابل مشاهده در سامانه ذیل:
<http://bahrainonline.org/showthread.php?t=45915>
۶۸. موسوی‌نژاد، محمد (۱۳۹۶/۹/۲۵)، «مبالغه»، تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۲/۲۱، قابل مشاهده در سامانه
<http://mousavinezhad.com/3964-2>
۶۹. میلز، سارا (۱۳۸۲). گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، زنجان: هزاره سوم.
۷۰. نجفی، محمدصادق؛ بلندیان، غلامحسین (۱۳۹۲)، «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر شکل‌گیری بیداری اسلامی در بحرین»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال دهم، شماره ۳۳، ۱۸۹-۲۰۸.
۷۱. نوروزی، ایمان (۱۳۹۴)، انقلاب کرامت در بحرین، قم: نشر معارف.
۷۲. نیک رهی، مجتبی؛ غفوری، مهتاب (۱۳۹۶)، انقلاب بحرین، تهران: نشر نظری.
۷۳. ون‌دایک، تئون (۱۳۸۷)، مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی، ترجمه پیروز ایزدی و دیگران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، (نشر اثر اصلی ۱۹۸۱).
۷۴. هاشمی، سید حمید (۱۳۹۵)، «راهبرد بحرین در قبال شیعیان، مطالعه موردی سلب تابعیت شیخ عیسی قاسم از منظر سیاسی و حقوقی»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال هفدهم، شماره ۱، پیاپی ۶۵، ۹۶-۷۱.
۷۵. هاشمی‌نسب، سعید (۱۳۸۹)، «بحران بحرین»، فصلنامه پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۵، ۱۹-۳۸.
۷۶. هزارئه‌ای، سیدمرتضی؛ بلوریان، فریده (۱۳۹۵)، «بررسی رویکرد جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی به مسأله بیداری اسلامی (مطالعه موردی بحرین)»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره ۱۹، ۱۶۵-۱۸۹.
۷۷. یورگنسن، ماریان؛ لوئیز، فیلیپس (۱۳۸۹)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان انتقادی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

78. Van Dijk, T.A. (1998). "Social cognition and discourse". In H.Giles & R.P.Robinson, Handbook of social psychology and language.

79. Van Dijk, T. A. (1998). Opinion and Ideologies in the Press, In Approaches to Media Discourse, Edited by Allan Bell and Peter Garrett, Blackwell Publication.

80. Van Dijk, T.A. (2001). Multidisciplinary CDA: A plea for diversity. In methods of Critical Discourse Analysis. (eds.), Wodak R. and M. Mayer, London: Sage Publications.